

Љубица З. ВИНУЛОВИЋ¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за Историју уметности

Сенка Д. СТОЈКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за Историју уметности

ОБЛИКОВАЊЕ ВЛАДАРСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА ПУТЕМ ТЕКСТА И СЛИКЕ

Циљ овог рада је да покаже на који начин су обликовани владарска идеологија и владарски идентитет кнеза, а касније деспота Стефана, помоћу средњовековне дипломатичке грађе и сачуваних писаних извора, као и путем портрета сачуваних у српским средњовековним црквама. Велику улогу у томе имала је његова мајка, кнегиња Милица, која је, након смрти свог супруга, кнеза Лазара, морала да се избори са различитим претњама по српску државу како би сачувала наслеђе свог сина. Основне методе на којима је засновано истраживање у овом раду су иконолошки и иконографски методи, проширени студијама визуелне културе и литерарним методом.

Кључне речи: деспот Стефан Лазаревић, кнегиња Милица, владарска идеологија, владарски легитимитет, текст, слика, ктиторство

Пораз српске војске и погибија кнеза Лазара (1371/3–1389) на Косову пољу, 28. јуна 1389. године, представља једну од преломних тачака за постојање српске средњовековне државе. Након кнежеве смрти, држава је остала без легитимног владара, јер је Лазарев и Миличин (1335–1405) син Стефан (1389–1427) био малолетан. Одлучено је да, у његово име, као регент, влада његова мајка кнегиња Милица (1335–1405). У годинама које су уследиле, током којих је српска држава била у прилично неповољној политичкој ситуацији, кнегиња је водила битку на више фронтова како би сачувала наслеђе свог сина. Угарски краљ Жигмунд Луксембуршки (1387–1437) нападао је са севера, док је на југу Вук Бранковић (1371–1396) освојио територије које су некада припадале кнезу Лазару и прикључио их својим територијама (Калић 1982: 47–52, Мишић 2014: 7–16, Стојковски 2014: 39–57). Стога се о изградњи владарског идентитета и легитимитета кнеза Стефана Лазаревића, касније и деспота, не може говорити без помињања изузетно значајне улоге његове мајке, чије је порекло, од светородне династије Немањића, заједно са њеним политичким потезима, имало кључну улогу у учвршћивању кнеза на власти.² Поред политичких потеза, у овом процесу главну улогу имали су текст и слика, тачније средњовековна дипломатичка грађа и књижевност, као и композиције у црквама чији су ктитори били кнез и деспот Стефан и његова мајка.

1 ljvinulovic91@gmail.com

2 О пореклу кнегиње Милице и њеној повезаности са светородном династијом Немањића, коју помињу стари српски родослови, доста је полемисано и писано. О томе погледати више у: Винуловић 2019: 327, Калић 1982: 112, Јечменица 2014: 18, Михаљчић 1975: 4, Трифуновић 1968: 47.

Почетак владавине кнеза Стефана Лазаревића обележен је регентством његове мајке, кнегиње Милице, која је самостално управљала Србијом од 1389. до 1393. године. Милица је и након замонашења, 1393. године, па све до своје смрти, 11. новембра 1405. године, имала велику политичку улогу. Можемо слободно рећи да је овај кратак период српске историје обележен породичном владавином мајке и сина, концептом који је већ увелико постојао у Ромејском царству и земљама ромејског културног круга, посебно од времена куропалатисе Ане Даласене и њеног сина, василевса Алексија I Комнина.³ Кнегиња Милица имала је огромну подршку српске цркве, која је, поред феудалаца, била највећа потпора Лазаревићима.

Први корак у одбрани Стефановог наслеђа било је сазивање сабора са тадашњим патријархом Спиридоном, непосредно након Лазареве смрти, у периоду од 28. јуна до 11. јула 1389. године. Овај сабор деспот Стефан помиње у свом *Закону о рудницима*: „примивши савет од патријарха кир Спиридона и од других аријереја и од мајке ми кнегиње Милице, и од свега сабора” (деспот Стефан Лазаревић, према: Калић 1982: 109–110, Радојичић 1962: 37). Донета је одлука да српска држава ступи у вазални однос са османским султаном Бајазитом I (1389–1402) и да кнез Стефан отпутује на султанов двор. Залог склапања мира и вазалног односа био је брак између српске принцезе и Стефанове сестре Оливере и османског султана. Овим потезом кнез Стефан потврђен је као Лазарев наследник, захваљујући подршци коју му је пружила црква, као што је некада пружила подршку његовом оцу кнезу Лазару.

Након смрти патријарха Спиридона, 11. августа 1389. године, на чело српске цркве поново је стао патријарх Јефрем, највероватније на позив Вука Бранковића, што је довело до јако кратког периода када је можда већу улогу у српској држави имао Вук у односу на Стефана и Милицу. Међутим, Јефрем се убрзо, због старости, повукао са патријаршијске столице, те је стога било неопходно сазвати сабор на којем ће бити изабран нови патријарх. То се највероватније десило током 1390. године, на сабору у Жичи, која, од времена кнеза Лазара, поново постаје столно место поглавара српске цркве (Радојичић 1940: 76). На сабору је за патријарха изабран архиепископ Данило, у историографији познатији као Данило III, који се често назива и Данилом Бањским. Данило III, за кога се сматра да је можда био у родбинској вези са Лазаревићима, постао је један од кнегињиних најближих сарадника.

Један од кључних потеза у изградњи Стефановог владарског идентитета и легитимитета била је канонизација кнеза Лазара и пренос његових моштију у Раваницу, највероватније 1391. године, заслугом кнегиње и патријарха Данила III. О канонизацији кнеза Лазара доста је писано, као и о години и специфичним политичким и духовним околностима у оквиру којих се догодила канонизација (Кемпфер 1975: 265–270, Копривица 2014: 116–118, Поповић 2006: 251–252, Радојичић 1940: 33–81). Данило III, у *Слову о кнезу Лазару*, говори да је одлука о преносу моштију донета на сабору, о чему такође сведочи и *Пећки летопис*. Канонизација кнеза Лазара је, уз Миличино порекло, била кључна за учвршћивање легитимитета кнежеве власти. Она представља врло промишљен политички потез. Приликом отварања Лазаревог гроба, у Цркви Христовог Вознесења у Приштини, примећено је да његово тело није точило миро, али да су нађене његове „нетељене мошти” (Копривица 2014: 111). Пренос је изведен према свим корацима познатим из ранијег периода (Поповић 2006). Тело је подигнуто из

3 О концепту породичне владавине у Ромејском царству и земљама ромејског културног круга погледати: Винуловић 2020, Станковић 2006.

гроба, затим је ношено у процесии, коју су, у својој области, не наводи се тачно где, сачекали кнегиња са синовима и народом. Затим је та процесии настављена до Вазнесењске цркве манастира Раванице. Положено је највероватније у гроб у јужном делу западног травеја, који је, могуће, кнез припремио себи за живота⁴ (Поповић 1992: 124–126). Одмах по преносу, настају службе и житије, чији је аутор патријарх Данило III (Трифунувић 1968).

Лазаревом канонизацијом створен је другачији тип светитеља у односу на период немањићке власти. У питању је култ владара мученика. Кнез Лазар Хребељановић слављен је као мартир који је, супротстављајући се неверницима зарад Христа, пострадао усековањем. Изградња култа ослања се на ранохришћанске култове мученика пострадалих за Христову веру, који су, као награду за своју веру, добили венац мучеништва и место у небеским становима праведника Небеског Јерусалима. Овај култ постаје државни култ, кнез Лазар постаје државни светитељ, који не пружа сакралну заштиту само својој породици, већ и целокупном српском народу, о чему сведочи велики број текстова посвећених Светом Кнезу. Канонизацијом супруга Милица је успоставила темеље Стефановог владарског легитимитета, чије је порекло власти од тог момента грађено на темељима светости кнеза Лазара.

Титулације из писама, која је кнегиња размењивала са Дубровчанима, говоре о Стефановом владарском идентитету и легитимитету. У писмима им се Дубровчани обраћају као „благочестивој кнегињи монахињи Јевгенији” и „благочестивом кнезу Степану” (Јечменица 2014: 19–23). Кнегиња је са синовима издавала повеље манастирима на Светој Гори и у Србији, чије аренге такође сведоче о обликовању Стефанове владарске идеологије (Јечменица 2014: 21–24, Калић 1982: 110, Томин 2015: 134–135). О томе посебно говори аренга повеље коју је Милица, као монахиња Јевгенија, заједно са синовима, кнезом Стефаном и Вуком, 1397. године издала Цркви Христа Пантократора у Дечанима, задужбини српског краља Стефана Уроша III (1321–1331). Текст аренге инспирисан је Давидовим псалмима, *Новим Заветом*, химнографским и патристичким текстовима (Бојовић 2014: 29–37, Половина, Томин 2016: 219–232). Посебно су занимљиви стихови „Синови, као изданци маслине, носећи гранчице добротинства и превазилазећи чинове оних првих, као добротвори један другог престижу” (Младеновић 2007: 396). Овај део аренге инспирисан је стиховима 128. псалма који гласи: „Жена је твоја као родна лоза усред дома твојега; синови твоји као гране маслинове око стола твојега.” Овај део аренге могао би да се односи на Милицу и њено порекло, али и на кнеза Лазара, као мученика и родоначелника светородне династије, чији су синови, Стефан и Вук „гране маслинове око стола твојега”, чиме се наглашава њихово светородно порекло и Стефанов владарски легитимитет као богом одабраног и миропомазаног владара. Даље у тексту, Јевгенија објашњава своје разлоге за издавање повеље Дечанима, који су страдали након 1396. године, када су Османлије похарале земље на Метохији које су припадале Вуку Бранковићу и његовим синовима (Половина, Томин 2016: 223).

Међутим, од посебног значаја су стихови у којима је стављен акценат на то да је кнез Стефан самодржац и они гласе: „Ради тога и ја, у Христа Бога благоверна

4 Из историјских извора, пре свега из *Слову о кнезу Лазару*, није сасвим извесно где је тачно било положено кнежево тело. С обзиром на његово светитељство и мучеништво, очекивано би било да је положено у посебан кивот, који је постављен са југоисточне стране цркве, у близини олтарске преграде, како би могло да буде поштовано од стране верника и како би се светост изливала са моштију на целокупан простор храма, на тај начин чинећи, заједно са сликарством и службом, посебну хијеротопску целину. О овој проблематици погледати више у: Поповић 1992: 124–126.

Јевгенија, мати превазљубљеног ми сина Стефана кнеза и Вука, самодршца и господина српске земље и Подунавља” (Јевгенија, према: Младеновић 2007: 396). Приметно је да уз Јевгенијино име не стоји кнегиња и монахиња, што се готово увек јавља у документима које она издаје. Изостављајући своју титулацију, Милица истиче Стефана као самодршца и господина српске земље, тако посебно наглашавајући његов владарски легитимитет. Од изузетног значаја је што је ово наглашено баш у повељи манастиру Дечани, такозваној трећој Дечанској повељи. Путем повеље, Милица и њени синови надовезали су се на претходне ктиторе манастира, краља Стефана Уроша III Дечанског и краља и цара Стефана Уроша IV Душана (1331–1355), од којих је Стефан водио светородно порекло преко своје мајке. Издајући повељу баш овом манастиру кнегиња са синовима постаје други ктитор манастира посвећеног Христу Пантократору. Посвета манастирског католика може се такође најдиректније довести у везу са Стефановим владарским легитимитетом. Од времена династије Комнина, овај Христов епитет везује се за ромејског василевса, који представља Христов одраз на земљи.⁵ Тако и василевс Јован II Комнин (1118–1143), са својом супругом Ирином Пирошком, подиже у Цариграду манастир посвећен Христу Пантократору, који постаје сакрални фокус не само Цариграда већ и целог Ромејског царства, као и маузолеј Јованове и Иринине светородне гране Комнина (Винуловић 2020: 25–33, Ердељан 2013: 117–126, Остерхут 2001: 133–150, Станковић 2006: 280–288). Са друге стране, млади краљ Стефан Урош III, до повратка у Србију на позив свог оца, краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), боравио је у цариградском манастиру Христа Пантократора. О вези између Дечана и Пантократора, поред посвете сведочи архитектура, али и сликани програм цркве.⁶ Стога, кнегиња није сасвим случајно одабрала да се у тексту повеље баш овог манастира посебан акценат стави на Стефана као легитимног владара. Може се рећи да је кнез Стефан и на овај начин истакнут као Христов одраз на земљи и посредник између небеске и земаљске сфере, нови Давид и Соломон и предводник Новог Израиља, што је посебно наглашено како његовим ктиторским портретом у Манасији, тако и његовим другим портретима у Раваници и Љубостињи и у оквиру властеоских задужбина.

Једна од првих сликаних представа путем које се обликује владарска идеологија кнеза Стефана је ктиторска композиција из Вазнесењске цркве манастира Раванице, која се налази на северном делу западног зида наоса. Сматра се да она припада другом слоју живописа, насталом након канонизације кнеза Лазара, 1390/91. године (Стародубцев 2012, Цветковић 1994: 39–40). На њој су представљени кнез Лазар и кнегиња Милица, одевени у владарски орнат. Између себе држе модел Вазнесењског храма. Испод модела храма представљени су њихови синови кнез Стефан и Вук. Стефан је одевен у готово истовенти владарски орнат као и његов отац, и насликан је одмах поред њега (сл. 1). Положај Стефанове представе у оквиру ове композиције говори о томе да је он легитимни владар и наследник светог кнеза Лазара.

Након што је кнез Стефан постао пунолетан, 1393. године, преузео је власт над земљом. У ратовима је учествовао на страни султана, све до битке код Ангоре, 1402. г, када су Монголи поразили Бајазита. У повратку са бојишта, Стефан

5 О концепту ромејског василевса као Христовог одраза на земљи и његовој апропријацији у земљама ромејског културног круга погледати: Винуловић 2020, Ердељан 2013: 115–129, Станковић 2006: 270–288.

6 О архитектури и програму сликарства Цркве Христа Пантократора у Дечанима погледати: Бурић 1995, Чанак Медић, Тодић 2018

је са војском отишао у Цариград, где му је, у лето 1402. године, додељено највише ромејско достојанство, деспотска титула, која је била одмах испод царске титуле. Деспот је имао ранг *величанствва*, веома висок положај на двору и право да у документима користи ознаку *царство ми*. Стефан Лазаревић био је важан савезник Ромејском царству, па је уговорен и брак којим се он везао за династију Палеолога. Тако је дошло до женидбе деспота са Јеленом, ћерком Франческа II Гатилузија (1384–1404), господара Лезбоса, која је била нећака василевса Манојла II Палеолога (1391–1425). Прихватајући достојанство деспота, Стефан је наставио традицију државноправних схватања немањихке епохе. Као и његови претходници на престолу, мисао о самосталности изражавао је речју *самодржац* или *самодрживи деспот*. Титула деспота додатно га је уздигла изнад осталих феудалних породица у Србији (Калић 2001: 65–67, 75–77). Први помен Стефанове нове титуле забележен је у изворима у извештају Млечанина Сагрета, од 12. октобра 1402. године⁷. Потврду титуле од василевса Манојла II Стефан је добио када је, после активног учествовања у бици између Бајазитових синова, 15. јуна 1410. године, код Космидиона, поново дошао у Цариград. Василевс га је свечано дочекао и обновио деспотско достојанство, желећи да ојача савезништво у време обостране угрожености од истог непријатеља (Веселиновић 2006: 27–30, 39–51). Поред важног савезништва са Ромејским царством, Стефан је био вазал угарског краља Жигмунда Луксембуршког, имао је важно место на његовом двору. Након склапања феудалног споразума, на управу је добио Београд са Мачвом и Голубац. Константин Филозоф, биограф деспота Стефана и важан писац тог доба, забележио је да је српски владар *учинио завет* са Угарима, пристао је да буде *друг* Жигмунду. На овај начин Стефан се укључио у систем односа распрострањених у Западној Европи. Вазални односи, типични за целу Европу, су на феудалан начин спајали државе и уводили поредак међу њима. Тиме је деспот преузео и неке обавезе, међу којима је било и обавезно присуство на угарском двору. У складу са тим, Стефан Лазаревић је био први српски владар који је ван земље, у Будиму, имао свој двор и знатно се приближио Европи. Године 1406, преко свог посланика, поручио је Млетачкој републици да више није турски вазал и да је спреман да се бори против њих, а сам је забележио „од Косова порабоћен исмаиљанском роду”, али да га је касније Бог избавио. Константин Филозоф бележи да је деспот свој народ ослободио „ропства” (Калић 2001: 79–81, 94).

Деспот је тежио врховној власти над свим српским земљама, што је више пута изражено након 1402. године. Владао је наслеђеним земљама, али су му била поверена сва пространства српске земље, како је забележено у *Хиландарској повељи* из 1405. године. После смрти Балше III (1403–1421), 1421. године, припајањем Зете, ујединиле су се територије Лазаревића, Бранковића и Балшића у једну целину која се простирала од Дунава до Јадранског мора (Гашпаровић 2016: 84–85, Калић 2001: 94).

Деспот Стефан Лазаревић имао је два кључна извора на којима је заснивао законитост своје власти и обликовао свој владарски легитимитет и идентитет. Један је сматран неоспорним, а то је сродство са династијом Немањића. У систему владавине, у коме су наслеђена права била кључна, та чињеница му је пружала легитимност власти. Са друге стране, култ светог кнеза Лазара, обликован након преноса моштију из Приштине у Раваницу, био је темељ на којем је деспот градио своје владарско достојанство (Калић 2001: 93).

7 Сагред из Цариграда обавештава своју Републику о Стефановој деспотској титули: *L'Imperador Calojanni fece Despoto nelle terre sue il maggiore fagliuolo del conte Lazzaro.*

Стефан је истицао континуитет са Немањићима, што је најизраженије у повељама које је издавао манастирима и трговачким повластицима Дубровчанима. Настојао је да обнови државноправни континуитет са државом Немањића и непрекинут континуитет српске црквене организације. Издао је повеље манастиру Хиландару, манастиру Милешеви, манастирима Тисман и Водици, светогорској лаври Светог Атанасија и манастиру Ватопеду. У *Хиландарској повељи*, у аренги, позива се на Св. Симеона и Св. Саву, као ктиторе, али и као његове претке. Такође, себе назива ктиторем манастира. У експозицији пише о свом животу, позива се на свог оца, указује на његове врлине и на који начин се на њега угледа. Кнез Лазар даровао је Хиландару новобрдски доходак, деспот је обновио ове привлегије и тиме је стекао право да себе назове ктитором, на подобије свог оца, који је даровао манастир и обновио га. На овај начин Стефан успоставља континуитет са првим ктиторима и надовезује се на њих.

У *Милешевској повељи*, коју издаје око 1413. године, такође се позива на Немањиће. Истиче да су они били његови посредници код Бога приликом његовог избора за владара српске државе и покровитеља српске цркве. У диспозицији посебно истиче Св. Саву, чије су мошти биле у Милешеви, због чега манастир назива Савиним. У повељама о трговачким повластицама Дубровнику највише се позива на цара Стефана Душана IV, управо из разлога што су ти односи и законодавство најбоље били решени током његове владавине. *Закон о рудницима* деспот издаје 1412. године, у чијем предговору ослобођење након Ангорске битке приписују Богородици и Христу, али и Симеону и Сави. На тај начин, истиче их као своје заштитнике, али и заштитнике свих Срба. Деспот Стефан у својим повељама истиче своју духовну и династичку везу са првим Немањићима, чега нема код његовог наследника деспота Ђурађа Бранковића (1427–1456), јер је континуитет већ утврђен. Ђурађ се позива на „благочастивог, христољубивог и светопочившег господина и родитеља мојега деспота Стефана” који њему даје легитимитет (Веселиновић 2006: 15–24, Марјановић Душанић 2006: 86–87, Трифуновић 1979: 106).

О Стефану као владару говоре и његови владарски и ктиторски портрети, који су различити и преносе сложене поруке. Константин Филозоф на неколико места, у свом делу *Живот Стефана Лазаревоћа деспота српског*, Стефана поистовећује са Мојсијем, Давидом и Соломоном, али и другим старозаветним личностима. „Био је (деспот Стефан) по храбрости и вери сличан Исису Навину...” , „... (био је) као неки нови, најкроткији Давид... Показао се као дивни Соломон многим хиљадама (људи) који су дошли са свих страна. Као вожд рода (свога) показао се као (гостољубиви) Аврам, који жељно прими странце... По лепоти беше други (Јосиф) из Египта, који уместо пшенице злато даваше. (Беше) Ратник у победоносним биткама као да замењује силног Самсона међу храбрим Адамовим потомцима /Србима/...” Поређење са старозаветним личностима истицао је деспот као изабраног вођу, тријумфатора који је mudar и гостољубив. Поред текста, о Стефану као самодршцу сведоче и његови владарски и ктиторски портрети. Један од првих портрета, који приказује Стефана као деспота, је династичка слика у манастиру Љубостиња, задужбини његове мајке Милице, где су кнез Лазар и кнегиња Милица приказани као владари, а деспот као тријумфатор и актуелни владар, због чега је овај портрет сагледаван у контексту Новог Исуса Навина. На јужном делу западног зида припрете насликани су Стефан и Вук. Стефан је приказан јужно од портала, у деспотској одежди црвене боје, са коластим аздијама у оквиру којих су двоглави орлови, стоји на супедиону, у

десној руци држи скиптар у виду крста, а у левој акакију (сл. 2). Поред је натпис „у Христа Бога благоверни и превисоки богомдржавни Стефан деспот, свим српским и подунавским странама господин”, који сведочи о томе да су портрети настали након 1402. године. На његову главу анђео спушта круну, док му други даје мач, знак победе. Путем портрета истиче се Стефаново божанско порекло власти, с обзиром на то да владарске инсигније добија директно од Бога. Уколико су ове представе, којима се истиче светородна династија Лазаревића, настале убрзо након 1402. године, Стефанов портрет би представљао прву сцену његовог крунисања (Винуловић 2020: 153–154). Као *вожд Новог Израилја* деспот је ликом саображен константиновском моделу идеалног владара, чему је доприносила чињеница да су се његове мошти чувале у престоници Београду (Винуловић 2020: 149–154, Ердељан 2013: 187–188, Филозоф 2009: 14, 104, Цветковић 2016а: 417).

Истовремено са обновом Београда деспот Стефан градио је утврђење манастира Ресаве, са својом гробном црквом, посвећеној Светој Тројици. Ресавско утврђење има једанаест кула и посебно утврђени простор на источној страни са дванаестом кулом. Црква Свете Тројице, као грађевина триконхосног плана, развијеног уписаног крста, са куполом ослоњеном на четири стуба и четири мање на угловима, трочланим олтарским простором и двема бочним конхама, понавља замисао Раванице. Својим каменим фасадама, поткровним фризом аркада и обликом двојних прозора подсећа на решења старијих цркава из доба Немањића. Стефан је себи припремио гроб у југозападном углу храма. На том месту, у својим задужбинама, сахрањивани су сви владари ктитори династије Немањића, као и кнез Лазар и кнегиња Милица. Понављањем облика Раванице и преузимањем модела Немањићких задужбина, деспот Стефан ослања се на традицију маузолеја династије Немањића и на традицију својих родитеља, чији је легитимни наследник (Кораћ 1995: 100–101, Кораћ, Шупут 1998: 365–366, Поповић 1992: 129–130, Симић 1995: 161). Према Константину Филозофу, Ресава је „други град који има стазу ка Вишњем Јерусалиму и њему је сличан”. Освећење храма пореди се са чином Соломоновог освећења Храма у Јерусалиму. Тиме се наглашава улога Ресаве као Новог Сиона и Новог Храма, а, самим тим, и улога деспота као Новог Соломона, премудрог и богом изабраног владара (Ердељан 2013: 184–185).

Ктиторски портрет у католикону насликан је до 1418. године, на западном зиду наоса цркве. Деспот је одевен у пурпурни сакос, везен златним медаљонима, са двоглавим орловима и светлоокер украсима са латицама. Огрнут је црвеним плаштом, носи црвену обућу и стоји на црвеном супедиону. Христос у попрсју полаже деспоту на главу отворену круну украшену драгим камењем и бисерима, док му два анђела приносе мач и копље. Деспот Стефан у десној руци држи крстолоко жезло, а у левој развијени свитак са текстом и модел храма који приноси Св. Тројици, приказаној у виду трију анђела, који држе жезла и седе на полукружној екседри (сл. 3). Деспот је приказан као Нови Исус Навин, као тријумфатор коме са неба стижу победнички знаци у облику мача и копља, а власт добија божанском инвеституром. Поред ктиторске и тријумфалне улоге, портрет има и јасне есхатолошке импликације, изражене, пре свега, на свитку у деспотовој руци. Такође, ктитор, без посредника, приноси своју задужбину Светој Тројици у Небеском Јерусалиму, што сведочи о томе да је он миропомазани и богом изабрани владар. Соломон и Давид насликани су у близини фигуре деспота, јер је са овим личностима у тексту *Житија* најчешће поређен. Описујући зидање Ресаве, Константин Филозоф посебно истиче да Стефан жели да „подигне манастир ради пустињака и потребе да са њима буде”. У складу са тим, владарска

иконографија уклопљена је у шири контекст, па овај цитат има визуелну паралелу у чињеници да деспотову фигуру окружују ликови монаха и пустиножитеља. Његов гроб у Ресави, са каменом као носећим материјалом фасаде којим су конструисани зидови, у симболичкој равни могао би се тумачити као гроб урезан у камену, односно гроб владара симболички сахрањеног по обичају монаха. Модел аскетских идеала владара успостављен је у РOMEЈСКОМ царству од царице Теофано, али и цара Манојла I Комнина, који је свој гроб на најексплицитнији начин уподобио гробу Христовом. Деспот Стефан се на овај начин уподобљава том моделу, али и исказује своју личну љубав према аскези, настављајући тако традицију свог оца. Кнез Лазар и деспот Стефан су посебно подржавали аскетско монаштво и током њихових владавина на територији средњовековне Србије образован је велики број исихастичких монашких заједница (Ердељан 2013: 187–188, Цветковић 2019: 21–22, Цветковић 2016б: 71).

Поред ктиторског портрета, сачувани су и владарски портрети деспота Стефана у властелинским задужбинама. У храму манастира у Руденици, фигуре Св. Константина и Јелене, на северном делу западног зида, у блиској су вези са Стефаном, који је приказан на јужном делу. У Руденици и Каленићу деспот је укључен у ктиторску композицију. Слично је и у Сисојевцу. Уз владарски портрет, на сада уништеном, улазном луку портала наоса, биле су осликане фигуре праведног Јакова и анђела. Константин Филозоф упоређује деспота са Јаковом како би истакао његов успех у борби са Османлијама. На деспотовим портретима реторика речи и слике су непосредно повезане и на јасан начин говоре о владарском идентитету деспота Стефана, као и о начину на који је обликовао легитимитет власти (Цветковић 2016а: 416–417, Цветковић 2016б: 62, 76).

Деспот Стефан Лазаревић преминуо је 19. јула 1427. године у месту Главница. Како Константин Филозоф сведочи, у свим градовима се жалило, људи су носили црне хаљине, а плач за деспотом пореди се са плачем за Мојсијем. На небу су се појавиле муње и громови, као један од топоса везаних за појављивање божанског у земаљском простору још од старозаветног времена. Са иконостаса митрополијске цркве у Београду подигле су се иконе и у ваздуху су формирале Дизисни чин, што на још један начин ствара слику о владару који се идентификује као Нови Мојсије и Нови Константин, а његова престоница постаје богом изабрани град (Ердељан 2013: 182–183, Калић 2001: 139).

Владарска идеологија деспота Стефана припада византијском и европском начину размишљања о пореклу и карактеру врховне власти у средњем веку. То подразумева хришћанско схватање света, човека и власти, а, посредством ромејског схватања о односима међу државама, било је уграђено у основна начела српске државности. Немњићи су томе додали своје погледе на положај Србије у хришћанској заједници народа. Први је то уобличио Стефан Немања, у повељи манастиру Хиландару, 1198. године. Ту је сасвим јасно исказана мисао да је божанском вољом успостављени поредак обухватао Ромејско царство, Угарску краљевину и српску државу, која је, у томе време, на свом врху имала великог жупана. Стефан Лазаревић је изданак тог корена. Дубоко везан за византијску културу и њене духовне темеље, он је, посредством Угарске, успоставио чврсте везе са државама западног света од 1403/4. године. Најдуже је носио титулу деспота и једини је који је то достојанство, током 15. века, стекао према обичајима Ромејског царства (Калић 2006: 31, Калић 2001: 92).

Извори

Филозоф 2009: К. Филозоф, *Животи Стефана Лазаревића, десјотиа српског*, Г. Јовановић (прев.), Београд: Издавачки фонд Српске Православне цркве Архиепископије Београдско- Карловачке.

Литература

- Бојовић 2014: Д. Бојовић, „Књижевни дар кнегиње Милице”, у: Д. Јечменица, С. Мишић (ред.), *Кнегиња Милица-монахиња Јевђенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године*, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 29–37.
- Веселиновић 2006: А. Веселиновић, *Држава српских десјотиа*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Винуловић 2019: Љ. Винуловић, „Портрети жена ктитора у време Лазаревића”, *Култура* 165, Београд, 325–344.
- Винуловић 2020: Љ. Винуловић, *Жене ктитори и визуелна култура Балкана у средњовековно и рано модерно доба, од XI до XVI века*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет.
- Гашпаровић 2016: С. Гашпаровић, *Србија и Угарска од 1402–1460*, необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет.
- Ђурић 1995: В. Ј. Ђурић (ред.), *Зидно сликарство манастира Дечана: грађа и студије*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Ердељан 2013: Ј. Ердељан, *Изабрана места. Конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд: Православни богословски факултет.
- Јечменица 2014: Д. Јечменица, „Извори и манифестације моћи и утицаја кнегиње Милице”, у: Д. Јечменица, С. Мишић (ред.), *Кнегиња Милица-монахиња Јевђенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године*, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 17–28.
- Калић 1982: Ј. Калић (ред.), *Историја српског народа, књига 2., Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Калић 2001: Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Калић 2006: Ј. Калић, „Деспот Стефан и Византија”, *Зборник радова Византолошког института*, XLIII, Београд, 31–40.
- Кемпфер 1975: Ф. Кемпфер, „Почетак култа кнеза Лазара”, у: И. Божић, В. Ј. Ђурић (ред.), *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971*, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 365–270.
- Копривица 2014: М. Копривица, „Црквене прилике за време владавине кнегиње Милице”, у: Д. Јечменица, С. Мишић (ред.), *Кнегиња Милица-монахиња Јевђенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године*, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 111–125.
- Кораћ 1995: В. Кораћ, „Камене фасаде Ресаве”, у: В. Ј. Ђурић (ред.), *Манастир Ресави: историја и уметности, Дани српскога духовног преображења II*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 100–110.
- Кораћ, Шупут 1998: В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд: Завод за уџбенике.

- Марјановић Душанић 2006: С. Марјановић Душанић, „Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узорци и нови модели”, *Зборник радова Византолошког института*, XLIII, Београд, 77–95.
- Михаљчић 1975: Р. Михаљчић, „Кнез Лазар и обнова Српске државе”, у: И. Божић, В. Ј. Бурић (ред.), *О кнезу Лазару: научни скуп у Крушевцу, 1971*, Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 1–11.
- Мишић 2014: С. Мишић, „Кнегиња Милица и Лазарево наслеђе”, у: Д. Јечменица, С. Мишић (ред.), *Кнегиња Милица-монахиња Јевгенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године*, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 7–16.
- Младеновић 2007: А. Младеновић, *Повеље и писма деспоота Стефана: текстови, коментари, снимци*, Београд: Чикоја штампа.
- Остерхут 2001: R. Ousterhout, „Architecture, Art and the Komnenian Ideology at the Pantokrator Monastery”, in: N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden: Brill, 133–50.
- Половина, Томин 2016: Н. Половина, С. Томин, „Дечанска повеља кнегиње Милице-монахиње Јевгеније”, *Poznań Slavic Studies*, 11, Poznań, 219–232.
- Поповић 1992: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета.
- Поповић 2006: Д. Поповић, *Под окриљем светосости: култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Радојичић 1940: Ђ. Сп. Радојичић, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара”, *Гласник скопског научног друштва*, XXI, Скопље, 33–81.
- Радојичић 1962: Н. Радојичић, *Закон о рудницима деспоота Стефана Лазаревића*, Београд: Научно дело.
- Симић 1995: Г. Симић, „Нови подаци о архитектури Деспотове куле у манастиру Ресави”, у: В. Ј. Бурић (ред.), *Манастир Ресави: историја и уметности, Дани српског духовног преображења II*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 161–174.
- Станковић 2006: В. Станковић, *Комнини у Цариграду: (1057–1185): еволуција једне владарске породице*, Београд: Византолошки институт САНУ.
- Стародубцев 2012: Т. Стародубцев, „О портретима у Раваници”, *Зборник радова Византолошког института*, XLIX, Београд, 333–354.
- Стојковски 2014: Б. Стојковски, „Српско–угарске везе 1389–1402”, у: Д. Јечменица, С. Мишић (ред.), *Кнегиња Милица-монахиња Јевгенија и њено доба, Тематски зборник радова са научног симпозијума одржаног 12. септембра 2014. године*, Трстеник: Народни универзитет Трстеник, 39–57.
- Томин 2015: С. Томин, „Дародавна активност српском средњем веку – владарке и супруге владара”, у: Г. Јовановић (ред.), *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*. Научни скуп, Деспотовац-Манасија, 22–24. август 2014, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 129–142.
- Трифунровић 1968: Ђ. Трифунровић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац: Багдала.
- Трифунровић 1979: Ђ. Трифунровић, *Деспоот Стефан Лазаревић: Књижевни радови*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Цветковић 1994: Б. Цветковић, „Нови прилог проучавању ктиторске композиције у Раваници”, *Саопштења*, 26, Београд, 37–51.

- Цветковић 2016а: Б. Цветковић, „У трагању за легитимитетом: идеологија и уметност нових српских династија”, у: Д. Војводић, Д. Поповић (ред.), *Византијско наслеђе и српска уметност II, сакрална уметност српских земаља у средњем веку*, Београд: Службени гласник, 411–421.
- Цветковић 2016б: Б. Цветковић, „Идеолошки модели и мотиви у владарској репрезентацији деспота Стефана”, у: Г. Јовановић (ред.), *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VII, Дани српског духовног преображења XXIII*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 57–79.
- Цветковић 2019: Б. Цветковић, „Портрет деспота Стефана у Ресави: историја и иконографија”, излагање на конференцији *Дани српског духовног преображења XXVII*, Деспотовац, 1-22.
- Чанак Медић, Тодић 2018: М. Чанак Медић, Б. Тодић, *Манастир Дечани*, Нови Сад: Платонеум.

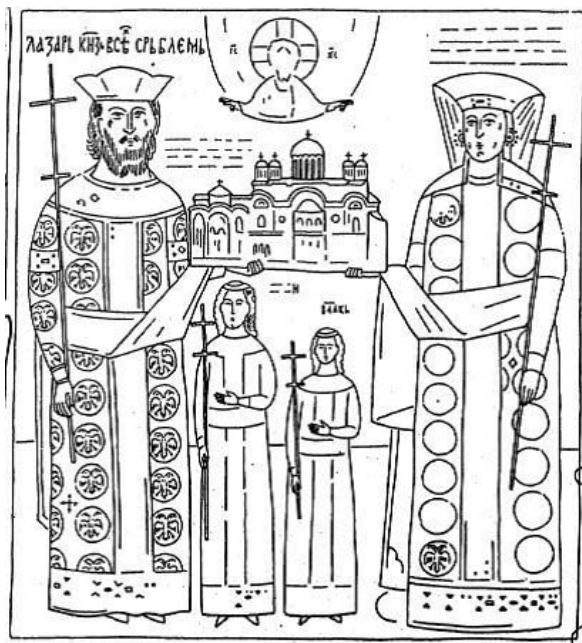
CONSTRUCTION OF ROYAL IDEOLOGY OF THE DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ THROUGH TEXT AND IMAGES

Summary

The first years of the Prince Stefan Lazarević's reign were marked by regency with his mother, princess Milica. Stefan was an underage after the death of his father prince Lazar, on 28th June, 1389. Serbia was ruled by princess Milica on his son's behalf from 1389 to 1393. Throughout her reign, Milica worked to strengthen and build the royal legitimacy of her son. One of the first steps towards this was the canonization of prince Lazar and the transfer of his relics to Ravanica monastery in 1391, for which Milica had the most important role. The letters that the princess exchanged with the people of Dubrovnik, as well as the array of charters that she and her sons issued to monasteries in Serbia and Mount Athos, also testify to Stefan's identity as a ruler. After Milica's death, and especially after 1402, despot Stefan continued his mother's activities. He shaped his royal identity and legitimacy with the help of images and text, issuing charters to monasteries in which he refers to his holy ancestors. An important testimony is the Life of the Despot Stefan by Konstantin Filozof. The donor's portraits in Resava monastery and the dynastic painting in Ljubostinja monastery are of key importance for shaping the ruler's identity and legitimacy of the despot Stefan.

Key words: despot Stefan Lazarević, princess Milica, royal ideology, ruler's legitimacy, text, image, ktetorship

Ljubica Z. Vinulović
Senka D. Stojković

Сл. 1. Цртеж ктиторске композиције из цркве Вознесења Христовог у Раваници, крај око 1390/91. године

Сл. 2. Портрети деспота Стефана Лазаревића и Вука Лазаревића, црква Богородичиног Успења у Љубостињи, 1402–1405. године.

Сл. 3. Кигорски портрет деспота Стефана Лазаревића, црква Свете Тројице у Ресави, око 1418. године.